

УДК: 355.433.4

355.13

COBISS.SR-ID 110398473

DOI број: 10.5937/vig2201070P

Језик рада: Српски

Примљен: 12. 05. 2022.

Прихваћен: 24. 06. 2022.

Тип рада: Оригинални научни рад

Др Ненад Ж. Петровић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд, Република Србија
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

МОРАЛНИ ФАКТОР У РАТУ – ПРЕМА ТЕОРИЈАМА ДОМАЋИХ И СТРАНИХ АУТОРА КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

АПСТРАКТ: Војни теоретичари и практичари су у својим текстовима, од краја 19. века до избијања Првог светског рата, разматрали питање улоге воље и мотивације за борбу. У бројним прилозима, објављиваним на страницама „Ратника“, као и у посебним публикацијама, изражавала су се углавном становишта која су наглашавала вољно-мотивациони фактор пресудан за победу, док се неретко потцењивао технолошки учинак побољшаног оружја. У таквим преовладавајућим погледима могу се пронаћи и узроци непотребних људских жртава на свим странама Светског рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: воља, социјалдарвинизам, Први светски рат, борба бајонетом

Увод

У Првом светском рату је, као у ниједном до тада, пало највише људских жртава. Огроман број војника изгубио је живот у вишегодишњим рововским борбама у најчешће узалудним јуришима преко брисаног простора. Тенкови су били ново средство и први пут су употребљени на Соми 1916. године, управо да би разрешили овакве пат-позиције, али је до њихове масовне употребе могло доћи тек у Другом светском рату. У „напредовањима“ за добијање пар стотина метара простора гинуло је десетине хиљада војника да би

се после неког времена пред истим таквим самоубилачким ударом противника позиције враћале на старо. Најбољи пример за то је Галипољска операција. На Солунском фронту, као и на Западном фронту, годинама су вођене рововске борбе, а рат је одлучила материјална исцрпљеност Централних сила, односно улазак у рат економске силе као што је САД. Недостатак хране и муниције, као и дугогодишња исцрпљеност били су најважнији фактор за растројство Русије и њене војске 1917. године. Двадесетчетворосатна убитачна артиљеријска припрема, уз оскудно снабдевање војске храном, нарочито у бугарским редовима, одлучујуће су допринели пробоју Солунског фронта. Зашто је на свим странама у том рату било толико непотребних жртава? Одговор се може тражити у погледима не само на рат већ и на живот и друштво који су владали у доба *fin de siècle* које се чинило врхунцем цивилизације у којој је рат, према општем уверењу, постао немогућ. Истовремено, сви су се убрзано наоружавали и идејно оправдавали рат као неминовност!

*

У Санкт Петербургу се 1898. године појавило петотомно дело Ивана Блоха *Будући рат у техничким, политичким и економским односима*.¹ У обимној студији аутор је указао на аспекте будућег великог рата. Ова наизглед тек једна од сијасет футуристичких скица показује да су свеопште припреме за рат попримале обрис неизбежности, судбине. Залагање за мир постајало је у таквим оквирима утопијско и нереално, док је свеопшти рат постајао нешто сасвим „природно“ и „рационално“! Још је значајнија студија која се такође појавила у Русији тих година, а која конкретно предвиђа тачке ратног сукоба и операцијске линије у очекиваном светском рату.² До које мере је човечанство као омамљено ходало преко разапете жице над провалијом и мирне душе калкулисало са будућим милионским жртвама сведочи управо ова студија сама по себи, али и начин на који је презентована у српском војном часопису – *хладно и без коментара, без трунке моралног отклона!*

¹ Аноним, „Будущая война въ техническомъ, политическомъ и экономическомъ отношенияхъ И.С. Блюха“, *Ратник*, јул, (1898), 364-367 (приказ књиге). /Ерик Хобсбаум наводи да је Блох био јеврејски финансијер који је предвидео ђорсокак рововског ратовања са несношљивим економским и људским жртвама које исцрпљују зараћене стране и гурају их у револуције. Блохова књига је убрзо била преведна на бројне језике, али није утицала на војне планере нити је спречила ток догађаја. (Фелтон: *Доба царства 1875–1914, Данас*, 23. август 2019, 22.)/

² Д. В., „Вероватне операцијске линије у случају рата између Двојног и Тројнога савеза“, *Ратник*, јул, (1897), 121-128. /Приказ студије В. Т. Лебедјева која се под истим насловом појавила у Петрограду 1896. године./

Социјалдарвинизам

Након појаве Дарвинових (*Charles Darwin*) радова *Постанак врста* (*Origin of Species*, 1859) и *Порекло човека* (*The Descent of Man*, 1871) његова теорија еволуције тесно повезана са борбом за опстанак, у којој најбоље јединке и врсте опстају потискујући слабије и лошије постала је широко прихваћена, може се рећи помодно популарна, стицала је присталице међу напредним друштвеним мислиоцима, припадницима социјалистичког струјања, филантропима и просветитељима. Тада су идеје о напредној белој раси позваној да цивилизује заостале расе биле аксиом и нико их није доводио у питање; важиле су за непобитне научне истине против којих су устајали само поједини црквени људи, позивајући се на ауторитет Библије, што је у „време разума” сматрано за конзервативизам и назадњаштво. Овакве идеје доведене до својих најрадикалнијих закључака – да се ратом поковавају и истребљују заостали народи и расе ваневропских предела – постале су легитимне у научној литератури, а популарисале су их и личности које су тада уживале глас напредних друштвених реформатора.³ Тако је Херберт Спенсер (*Herbert Spencer*), позивајући се на биологију, сматрао да је развој људских друштава аналоган развоју организама у природи.⁴ Насупрот Спенсеру, који је упркос оваквом биологизму много држао до индивидуализма и либерализма, противећи се мешању државе у јавни живот, настају сличне а опет тако различите идеје Лудвига Гумпловица (*Ludvig Gumplovitz*). Он је посматрао рат као јединствени покретач друштва, одбацујући идеју о постојаном напретку и истичући могућност тек повремених напретка, али и назадовања, односно цикличности у историји. Његове су и идеје о „старијим расама” (имајући у виду народе) које нападају и поковавају „млађе” претварајући их у робове, те тако настају државе што је универзални закон који ће заувек важити.⁵ У том светлу, а не из данашњег угла након искуства националсоцијализма и Другог светског рата, ваља посматрати раширеност оваквих идеја и њихов утицај у ондашњој војној мисли Србије и других земаља.

³ Рихард Вајкарт, *Од Дарвина до Хитлера. Еволуциона етика, еугеника и расизам у Немачкој* (Београд: Препород, 2021).

⁴ О социолошким теоријама Спенсера: Руди Супек, *Херберт Спенсер и биологизам у социологији*, (Загреб: Матица Хрватска, 1965); Хари Елмер Барнес, *Увод у историју социологије*, I (Београд: БИГЗ, 1982), 137-165.

⁵ Х.Е. Барнес, н.д., I, 224-240; Р. Супек, н.д., 236-241. Ове идеје су у супротности са до данас популарним идејама да „млађи народи” (касније развијени, са касније стеченом независношћу и слабијом економијом и културом) који су виталнији и мужевнији у борби обарају и „наслеђују” старе иживљене народе у чему се огледа и нека „виша” правда.

Пуковник Живојин Мишић усваја мишљења страних писаца да је рат у суштини позитивна ствар, јер доноси победу напреднијих народа, да значи победу више културе која потискује и смењује нижу, па тако води човечанство ка напретку.⁶ Такође, рат не само што је неминовност већ лежи у природи човека: „Природни закон борбе за опстанак трајао је и трајаће кроз сва времена људског живота, и тешко да ће нестати кад год. /.../ Управ, развиће света не да се ни замислити без рата, као што се цео органски свет не да замислити без борбе за опстанак.”⁷ Мишић се слаже са другим војним и правним ауторитетима свога доба да не постоји наднационална (међународна) сила која би могла да наметне правду: „Сви досадашњи и најновији покушаји, да се избегну ратови, и да се спорна питања реше мирним путем, путем изборних судова, остали су безуспешни и без икаквих практичних резултата, само због тога, што нема те силе, која би могла тим судовима придавати општи и безусловни ауторитет.”⁸

Драгољуб Динић, такође официр, објављује у својој књижици мрачна предсказања будућег рата: „Озбиљним размишљањем долази се до уверења, да је рат природна појава у друштвеном животу, јер борба лежи у основи свих бића. Све природне силе налазе се у вечној међусобној борби, које рушећи све што је несавршено и старо, стварају нешто ново и савршеније.”⁹

Када пише о погубности ширења „општељудских” (интернационалистичких) идеја код војника, поручник Живановић истиче да оне воде одрицању од патриотизма. То последично погубно делује по националне циљеве, јер општељудскост води декаденцији, а њу само рат лечи: „У осталом, изгледа да је рат једна од оних нужних казни, које Бог, по својој милости, шаље од времена на време човечанству да се не би упарложило у мекуштву.”¹⁰

⁶ Живојин Мишић, *Стратегија. Вештина ратовања*, (Београд: 1907), 1-2. Мишић, за разлику од Гумпловица, не износи чиниоце којима се одређује који су народи „напреднији” а који нису. Али, тешко да је помишљао на „старе расе” јер то би, у односу на Србију, свакако била и Отоманска империја и Аустроугарско царство.

⁷ Исто, 3.

⁸ Исто, 3-4. /Овај проблем је остао до данас када ОУН, која би требало да интервенише у одбрани мира у свету, нема сопствену војну силу, а ни буџет да би тако нешто спровела већ зависи од добре воље и политичког интереса својих чланица./

⁹ Pedes (Драгољуб Динић), *Пред сутрашњим ратом*, (Београд: 1906), 8; Pedes (Драгољуб Динић), „О васпитању војника”, *Ратник*, март, (1907), 415-423. Циљ војног васпитања (морала) јесте уништење инстинкта самоодржања код војника. /Псеудоним је дешифрован на основу списка литературе у књизи Ђорђа Станића, Зорана Килибарде, Јана Марчека, *Обука српске војске (1804–1918)*, (Београд: Војноиздавачки завод, 2007)

¹⁰ Мил. Живановић, поручник, *Моралне дужности војника*, (Београд: 1899), 17.

Није необично што су медицинари подржавали социјалдарвинизам, јер су по природи своје професије прихватили материјалистичке и физиолошке погледе на човека и друштво. Доктор Јасњевски пише: „Оскудица, борба за опстанак и недостатак средстава за одгајивање природно слабијих јединица (појединаца, прим. Н.П.) овог друштва, остварује Дарвинову теорију избора: слабо у борби за живот – пропада; јако – остаје, борбом и њеном гимнастиком појачава се отхрањивање тела, а резултат је тога: развитак велике физичке снаге, окретности и великог органског отпора за савлађивање шкољивости управљених противу нормалног живота.”¹¹

Милош М. Васић такође прихвата социјалдарвинизам, поткрепљујући своје виђење речима америчког председника Теодора Рузвелта: „Ја врло мало ценим привидну хуманост, која жели да спречи велике културне народе да изврше своју културну дужност и у оним крајевима света који још нису култивисани. И желе да их спрече само зато што се ти задаци не могу извршити без неких свирепости. Сваки човек, који захтева *високу моралност*, признаће и потребу да се култура свакојако *мора* раширити и на оне земље које још нису култивисане; признаће да је баш у интересу целога човечанства да све учинимо како би виши живот заузео место ниског живота.”¹²

У тексту једног српског новинара, који се бавио борбама за Видин у Српско-Бугарском рату 1885. године, говори се о начину обуке коју су руски официри спроводили са бугарским добровољцима. Осим навођења сопствених опсервација, новинар цитира неименованог теоретичара: „Рат само *изгледа* да је страшан, у самој ствари није ни упола такав, као што га људи себи представљају. /.../ Свакада ваља знати да је и непријатељу мио живот па чува главу и не узима свога противника на око,

¹¹ Јасњевски, санитетски потпуковник, *Паника у војсци. Лекарско-војна студија*, (Београд: 1894), 8. /Јасњевски, лекар у српској војсци, заговара еугенику, односно теорију да се не треба трудити да слаби и болесни преживе већ је пожељно да умру како би здрави и снажни могли да живе. Рат у том смислу треба да помогне ову „природну селекцију”./

¹² Милош М. Васић, пуковник и министар војни у пензији, *Висока војничка дисциплина*, (Београд: 1909), 2-3, подвучено у тексту. Дело је написано на темељу обимне литературе на немачком, енглеском, француском, италијанском и руском језику. Ту налазимо радове: Клаузевица (*Vom Kriege*), Канта (*Метафизика*), Ле Бона (*Lois psychologiques de l' evolution des peuples*), Јунга (*La guerre et la société*), Лагранжа, Волтера (собрана дела), Голца, Дангелмајера, Момзена, Ничеа (*Morgenröthe* – Освит), Спенсера (*The Principles of Psychology*), Жоминија, Прудона (*La guerre et la paix*), Теодора Рузвелта, Монтескјеа (*L' esprit des lois; Grandeur et décadence des Romains*), Пенана (*La reforme intellectuelle et morale*), Золе (роман о Француско-Пруском рату 1870-1871. године *La débâcle* – Слом), Аристотела (*Политика*), Макијавелија (*Dell' arte della guerra*), руског генерала Лера (*Стратегија; Тактика*), дело већ поменутог финансијског магната Ивана Блоха *Будући рат* (аутор пише ово име Блијух), Трајчкеа (*Die Politik*)...

кад овамо пиште хиљаду куршума око ушију. /.../ У сто случајева, у сто нападаја, ретко је наћи једнога једитог примера, да нападајућа страна није победила. Ту више не побеђује бројна надмоћност, физичка сила или друго нешто, но *просто морална (душевна) надмоћност и срчаност нападачева*. /.../ Стога и јесу ратови у целини узевши и у својим крајњим резултатима једно одабирање за живот способније сорте људи.”¹³

Волунтаризам

Под *волунтаризмом* подразумева се поглед на свет који у први план истиче људску вољу над интелектом и свим другим материјалним аспектима живота и деловања. О вољном фактору у војсци писало се и у *Ратнику*, при чему су приступи и закључци били различити. Ипак, чини се да су најприсутније биле тезе руског генерала Драгомирова,¹⁴ творца руске доктрине ратовања. Он је сматрао да *јака воља побеђује и најбоље оружје*, као и да су људи подложни општеприхваћеним заблудама свог времена, немајући храбрости да их преиспитају. По њему, такву заблуду представља теорија да у ери усавршеног ватреног оружја није могућ фронтални јуриш на противника из страха од несразмерно великих жртава. Аутор из текста у текст опсесивно варира тему снажне воље која савладава све препреке. Познато је да је управо у оно време дошло до модернизације пушака; најпре су добиле

¹³ Бдин., „У Видину за време борбе око Видина 1885.”, *Ратник*, јул (1886), 54-56, подвучено у тексту. /Стеван Радосављевић-Бдин (Панчево, 1854–1938), по завршетку студија технике у Прагу и Одеси, био је професор у Лом Паланци и Видину. Касније је прешао у Србију и постао државни службеник у Београду. Сарађивао је у више листова. Највише се бавио политиком Србије и Бугарске према Македонији. Познат је као непомирљиви противник радикалне странке. (*Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб 1968, 26; *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, 3, Загреб, б.г., 780-781.)/

¹⁴ Михаил Иванович Драгомиров (1830–1905), војни теоретичар и професор. У рату 1877–1878. године командовао је 14. пешадијском дивизијом; био је рањен у борбама око Шипке. Од 1879. године био је начелник Генералштабне академије. У теоријским радовима придавао је највећу пажњу моралном фактору војске. Развијао је идеју Суворова да војника треба учити само ономе што је неопходно у борби, а неоптерећивати га бескорисним стројевим корацима и егзерцирањима. Према његовом мишљењу, војницима треба усадити свестан однос према испуњавању обавеза, а лични пример морају пружати официри. У рату вођеном 1859. године у Италији био је посматрач на страни Италијана, па је у својим *Очерки австро-итало-француској војни* посебно указивао на морал као основни елеменат победе или пораза. Написао је *Уџбеник тактике* који је двадесет година био основно учило на Генералштабној академији. Апсолутизовао је вољну страну човека као основни покретач у рату, што је у његовој теорији довело до супротстављања човека технологији и потцењивања значаја новог оружја. (*Большая советская энциклопедия*, 8, Москва 1972, 474; *Војна енциклопедија*, друго издање, 2, Београд 1971, 531; Аноним, „Нови командант кијевског војног округа”, *Ратник*, октобар (1889), 351-353.)

пуњење отпозади, а затим су постале полуаутоматске и аутоматске, са димног барута прешло се на бездимни, а са великог на мали калибар. То је за Драгомирова била *новотарија* (у пезоративном смислу речи), док је *мајка сваке победе хладно оружје*. Остајући веран застарелим идејама, он је проглашавао неистомишљенике за доктринаре.¹⁵ Колико је време било прегазило њега, и оне који су заступали слично становиште у многим армијама, показује његово супротстављање „обмани” да коњица у околностима разорнијег оружја неће имати вредност на бојишту.¹⁶ Већ у Другом светском рату коњица је напуштена јер би било бесмислено јуришати коњима на тенкове.

Појављивали су се текстови који су улазили у полемику са Драгомировом, премда не отворено. Пратећи општи напредак науке и техничких средстава, ови писци другачије су предвиђали будуће ратове: „Пешадија са новим, усавршенијим пушкама, десетковаће увећаном ватром непријатеља ког има пред собом, пре него он може да се поткрепи новом силом или да учини јуриш са бајонетом /.../ ни вештина, ни кураж, ни искуство, ни бројна надмоћност не могу ништа противу те друге надмоћности бруталне, разоравајуће, благодарећи употреби каквог новог механизма/.../”¹⁷

Чланци Драгомирова, у којима је опсесивно понављао исте тезе, публиковани су из године у годину у *Ратнику*. Утисак је да се овај руски генерал ни у чему није ментално мењао и да га никакве техничке иновације и нова стварност нису могли поколебати у волонтистичком посматрању рата.¹⁸ Његов „добар војник” је аутомат изд्रेसиран да без размишљања срља и гине. Сматрао је да је човек роб навике, што је добро: „И чим је више устрањена делатељност мисли при испуњавању навикнуте радње, тим она излази савршенија. /.../ ствар је у томе, да човек само то добро и ради, које ради по рутини, т. ј. није обтерећен мисљу шта му и како ваља радити. /.../ Чим је достигнуто да је мисао уклоњена, посао иде лако, не мислећи и баш за то лако, што се не мисли. У кратко, ма како да изгледа чудновато, али је истина, да докле човек мисли о известном послу, он га не ради; а кад га је почео радити он немисли: у томе лежи основа успеха.”¹⁹

¹⁵ Драгомиров, „Савремене војне обмане”, *Ратник*, јун (1883), 578-579.

¹⁶ *Исто*, 584. Исто становиште заступао је француски генерал Дереканг, *Рат и војска*, (Београд: 1903), 16. /Књигу је превео поручник Тодор Љ. Павловић./

¹⁷ Аноним, „Рат, електрични телеграф и жељезница”, *Ратник*, јануар (1884), 60-61. Тако пише и Аноним, „Метаморфозе рата”, *Ратник*, децембар (1895), 715-729. Основна теза писца је: „Пешадија неће имати више прилике да ради бајонетом, сада, кад је даљина терања закратила борбу прса у прса.” (*Исто*, 720.)

¹⁸ Такав је нпр. чланак: М. Драгомиров, „Војничке прикљешке”, *Ратник*, октобар (1886), 343-356. /Текст у преводу капетана Љ. Н. Христића./

¹⁹ *Исто*, 345, подвукао Н. П.

Али, Драгомиров одлази и корак даље. па каже да не треба увежбавати војника ни у чему што би му потхрањивало идеју о самоодржању живота! Не треба обучавати људство у повлачењу, одступању, па чак ни евакуацији сопствених рањеника,²⁰ јер све је то штетно.

Приручник генерала Драгомирова привукао је пажњу *Ратника*, те је био у ширим изводима публикован.²¹ У њима су представљени његови погледи: механичким понављањем ваља усадити код војника постизање аутоматизма у извршавању радње којима ће без размишљања учинити оно што се очекује. Тако ће верно извршавање заповести постати „друга природа” војника, његова рефлексна радња.²² Драгомиров не признаје дејство митраљеза иако су они управо тада увођени у многе армије, па и у руску, а било је у плану да их набави и српска војска.²³ Он наставља теорију о јуришу фанатизованих аутомата: „Кад се једном пришло до ове даљине (200 метара – Н. П.), старешина који добро схваћа свој посао, много се не задржава са пуцкарањем, и после два или три плотуна, креће се на јуриш и груне бајонетом. С тога су тренутци за плотуне веома кратки, и у овоме у обште ограничити се на утрошак неколико метака на пушку.”²⁴ Сматрао је да треба безусловно јуришати и само јуришати, па успех неће изостати: „Што куршум не буде учинио довршиће бајонет; и с тога кад се је једном пошло напред треба терати до краја,

²⁰ Исто, 347.

²¹ Генерал Драгомиров, „Упут за спрем у трупа за борбу”, *Ратник*, (1887), септембар, 181-198; октобар, 261-272; (1888), март, 203-218, април, 225-267. /Делове књиге превео је са француског капетан Б. Нешић./ Од речи до речи исте мисли налазимо и у тексту Аноним, „Упут за вежбање ескадрона за борбу од ђенералштабног пуков. Сухомлинова по упутима ђенерала Драгомирова”, *Ратник*, (1889), мај, 262-272; јун, 414-432; јул, 536-552. /Текст је превео са руског коњички мајор Петар С. Мостић./

²² Драгомиров, „Упут за спрем у”, септембар, (1887), 187-188.

²³ Јован Л. Влаховић, пешачки мајор, „Међународна изложба разни проналазача у Лондону 1885 год. са стране војничке”, *Ратник*, јун (1887), 492-509, где се наводи да је Русија набавила 100 митраљеза модела „Норденфелд”. Описујући њихово дејство, које је видео на изложби, Влаховић каже: „Цел ови митраљеза није баш толико да убија непријатеља, колико да га у што већем броју учини неспособним за дејство. Тако ће батаљон који у тренутку изгуби 100 људи бити много више деморалисан, него ли онај, који тако рећи у једном сату изгуби 200. /... / Плотун њихов дејствује јак о морал противников, јер и најсмелији нападач пред оваквим оруђем поколеба се, пошто 300 метака у минути избацује.” (Исто, 502-503) Драгомиров то није признавао: „У борби нису од важности `акустичка` но `трауматичка` дејства; не музика ватре, но њено *стварно дејство*.” (М. Драгомиров, „Калибарско питање у Европским војскама”, *Ратник*, новембар-децембар (1892), 561, подвучено у тексту. /Текст је са немачког превео К.Ј.П./) По његовом мишљењу дејство митраљеза је прецењено јер је учинак једног митраљеза раван дејству десет пушака.

²⁴ Драгомиров, „Упут за спрем у”, октобар (1887), 264.

т. ј. ухватити га за гушу и сатрти. Нема противника, који ће остати сагледава војника који к њему лети а који *ужива у бајонету* и уме њиме да рукује.”²⁵

Генерал Драгомиров написао је и *Војнички подсетник*, који је штампан у сто хиљада примерака и подељен у руској војсци. О овом делу извештава подробан и афирмативан приказ.²⁶ Помажући се стиховима Јеванђеља, који су злоупотребљени мимо њиховог смисла, Драгомиров даје своје „оригиналне” упуте: „Војник је Христов ратник и он треба тако да се сматра и тако да се понаша. /.../ Удри увек, немој нигда да се за одбраном заносиш. Ако ти се бајонет сломи, удри кундаком; ако се и кундак сломи, удри песницом; твоје су песнице снажне – кољи зубима. Само се тад побеђује, кад се очајно бори на смрт ил на живот. /.../ Ако се ненада сукобиш с непријатељем, удри га без размишљавања; не остављај му времена, да се прибере. Онај ће победити, који први викне `ура`. Ако тројица нападну на те: првог прободи бајонетом, другога гађај, а трећега опет удри бајонетом. Бог јунаке чува. /.../ Гини за православну веру, за цара и свету Русију: црква ће се молити Богу за погинуле, а који остану живи, биће у слави и части. /.../ Војник треба да је здрав, храбар, чврст, правичан, побожан! Молите се Богу! Он победу даје! Христови јунаци! Бог вас предводи, он је ваш Генерал. /.../ Боже војнички! Буди с нама јер нам без тебе нема помоћи у нашим невољама! Свемогући Господе, буди нам милостив!”²⁷ На сличном мисаоном трагу су и

²⁵ Драгомиров, „Упут за спрему”, април (1888), 240, подвукао Н. П. О примени и корисности бајонета у савременим ратовима расправљано је и у другим војскама. Тако је Аноним, „Бајонетско борење у Немачкој”, *Ратник*, новембар (1889), 481-484, изнео противречна мишљења војних кругова у тој земљи о вредности бајонета где је, поред става о превазиђености, опстајало мишљење како се „уздизање морала у војсци” постиже обуком у убијању бајонетом јер јача самопоуздање и борбеност. Теорије Драгомирова имале су одјека на Западу, па је на француски преведено његово главно дело из тактике. (Аноним, „Théorie du general Dragomiroff”, *Ратник*, децембар (1889), 632)

²⁶ Аноним, „Морално васпитање војника у Руској војсци”, *Ратник*, јул (1889), 494-506. /Текст је са француског превео П. Б./

²⁷ Исто, 499-506, подвукао Н.П. Стих: „Од ове љубави нико веће нема, да ко душу своју положи за пријатеље своје” (*Јеванђеље по Јовану*, 15, 13), Драгомиров разуме као жртвовање у борби за своје ратне другове, мада се ту говори о подвижничтву за ранохришћанске другове у вери, а Исусове речи: „А ко изгуби душу своју мене ради, наћи ће је.” (*Јеванђеље по Матеју*, 10, 39), тумачи као позив на борбу, на патриотизам, па и по цену да се изгуби душа! На исти начин разуме хришћанство Војислав Марковић, војни ђакон, *Извод из предавања веронауке у подофицирској школи*, (Београд: 1903). Пету божју заповест да се поштују отац и мајка, он тумачи као беспоговорну послушност краљу Александру Обреновићу који је „наш отац, /.../ јер смо ми сви синови мајке наше Србије и нашег витешког Краља, да смо му покорни и да га слушамо јер је Божја воља, да сваки народ има поглавара, кога сви

други текстови Драгомирова, као и наших аутора који су се вероватно угледали на њега.²⁸

Занимљиво је, међутим, да су и официри који су се школовали у Француској инсистирали на свесној дисциплини код војника, попут Тодора Павловића. Они су, такође, морални и вољни фактор претпостављали материјално-техничком, и то под утицајем идеја француског социолога Емила Диркема и аристократско-конзервативног мислиоца, противника Француске револуције Жозефа де Местра.²⁹ Павловић ни после искустава из балканских ратова није променио своје мишљење да је „победа ствар уображења” (уобразиље, јаке воље), те да за победу ваља само јуришати и јуришати, што генерализује на све случајеве: „Пред нападачевим надирањем бранилац не може остати ладан. И што је нападач ближе, узнемиреност је код браниоца све већа. Узбуђене, његове трупе више не гађају, пуцају у ветар и почну се колебати. Охрабрен тиме, нападач устаје и креће се напред с удвојеним полетом. Чим бранилац спази тај покрет, он се растура, растројава и најзад бежи пре судара. Судар прса у прса ретка је ствар. Удар бајонетом само је покрет на напуштени положај, а не борба хладним оружјем у мешавини. Нападач, који одлучно крене напред, пуца готово увек у леђа и боде оне, који беже безобзирце.”³⁰

држављани треба да слушају и поштују. Нарочито наш витешки Господар још је и миропомазаник наше свете православне цркве, а са миропомазанјем силазе на миропомазанике и дарови Духа светог. И сам Исус Христос вели: „Подајте Богу Божије а цару цареве.” (12-13) Шесту пак заповест која гласи „Не убиј!”, овако објашњава: „Ова заповест забрањује убијање својих ближњих. Али ова заповест не забрањује убијство по закону и у одбрани Отаџбине и Краља.” (13) Ал. К. Даскаловић, пешадијски поручник, „Нешто о моралу”, *Ратник*, август (1907), 198, апелује на верски фанатизам као на морални фактор у рату: „И заиста, шта може да се мери с војском, чији војници заслепљени вером, фанатизовани, имају уверење, да, ако погину бранећи своју веру, иду у рајско насеље?!”

²⁸ М. Драгомиров, „Обука и васпитање”, *Ратник*, јул (1892), 31-69; Живојин Мишић, „О теоријском образовању официра”, *Ратник*, новембар-децембар (1892), 537-556; Аноним, „Дух и облик пешадијске борбе”, *Ратник*, (1891), март, 270-285; април, 394-402. /Текст је са немачког превео капетан Жив. Р. Мишић./; В. Ј. Мостић, „Војни дух и дисциплина у опште и у нашој војсци”, *Ратник*, (1894), јануар, 1-39; фебруар, 145-177; М. М. Магдаленић, инжењер-пуковник у пензији, „Дисциплина, субординација, поштовање чина”, *Ратник*, јун (1895), 673-711; Аноним, „Маневре с бојним метцима у Русији”, *Ратник*, септембар (1898), 105. /Текст је превео Тод. Поповић, резервни артиљеријски пуковник из *Revue militaire de l' Etranger*./

²⁹ Тодор Љ. Павловић, *О војној дисциплини*, (Београд: 1903); *Исти, Друштвени развитак и војска (еволуција војне дисциплине)*, (Београд: 1909), исто дело и у *Ратнику*, (1910), јануар, 25-54; фебруар, 197-222; *Исти, Из психологије борбе*, (Београд: 1914). О Емилу Диркему (Emile Durkheim) в. Х.Е. Барнес, н.д., II, 555-583.

³⁰ Т.Љ. Павловић, *Из психологије борбе*, 33. Маса је примера из Првог светског рата да су управо вођене борбе бајонетима прса у прса а не прса у леђа.

Никола Вукотић је у два чланка које је писао уочи балканских ратова пласирао исте волунтаристичке и социјалдарвинистичке погледе на рат.³¹ У првом чланку Вукотић истиче оно што су образованији појединци обично сматрали (и сматрају) за менталитетску ману српског народа као врлину у контексту војничког морала. Он пише да је наш народ сељачки, неприступачан цивилизацији, живи у мраку и незнању, али га зато красе „ћутање и стрпљење, чије су границе далеко померила дугогодишња робовања под туђином, ту је и оно унутарње расположење код већине, својствено народима довољно некултурним, да стрепе од власти и да у њој гледају неко веће биће.”³² Други Вукотићев чланак написан је у стилу метафизичког трактата, нечитљив је и тежак са предугачким реченицама и „поетским” стилем изражавања. Он доноси виталистичке и волунтаристичке ставове уздигнуте до врхунца непобитне истине. Уздиже борбу као основно начело живота, јер она означава животну моћ једног народа, мора се прижељкивати, у њу се мора хрлити. Одриче пресудну моћ убојној сили и материјално-техничкој премоћи коју потцењивачки назива „знанствени елемент”, а истиче вољу за моћ, жељу за победом коју зове „морални елемент”. То је права поезија смрти и снова: „Изгледа да је вишак просуте крви по неки пут грешка, грех и зло, које не би требало да се понови. Али кад мирно посматрамо јунаштво трупа, које су полегале (побијене на бојном пољу – Н.П.), њихово мученичко напрезање преплаћено животом, но награђено успехом, оно не само што изазива у нашој души једну врсту завидног поштовања, издвајајући се величанствено изнад свију подвига, већ оно нас доводи до уверења да је то и једини пут који води данашњој победи. /.../ Смрт (храброст) у борби држи стубовегибајућег моста, који воде непријатељу и чим покушамо да је заменимо неком ’јачом снагом’ и стубови и мост падају у пропаст, слично оним фантастичним гредицама које у сну прелазимо дрхтећи и са којима срнемо одједанпут у страшну бездан под собом.”³³

Теза оваквих теоретичара била је да ништа не вреди свако научно војничко знање, оружје и техника, јер изнад свега стоји уобразиља, наша фантазија која нас води на крилима победе, само треба сил-

³¹ Ник. М. Вукотић, пешадијски капетан, „Погледи на морално васпитање нашег војника”, *Ратник*, март (1911), 1-11; Никола М. Вукотић, пешадијски капетан, „Размишљања о борби”, *Ратник*, септембар (1912), 1-21; јануар (1914), 59-80. /Први део чланка је изашао у последњем броју часописа пре почетка балканских ратова, а завршетак у првом броју након њих. *Ратник* није излазио од октобра 1912. до децембра 1913. године./

³² Ник. М. Вукотић, „Погледи на морално васпитање нашег војника”, *Ратник*, март (1911), 4.

³³ Никола М. Вукотић, „Размишљања о борби”, *Ратник*, септембар (1912), 5; 18.

но желети, па ће све што пожелимо постати могуће: „Ми пре пристајемо да нам извадите из памети тактичка начела, него да нас лишите уобразиље, да нам ишчупате из свести живу слику *борбе*, да нас оставите без живаца и охолости, зато што су ове особине путем њихова излива у борби, пронашле и створиле све принципе у њој, док ови узети засебно и неподређеним овим врлинама, значе у борби, исто толико што и пусте жеље и покушаји онога који хоће да се одржи на површини воде и поред тога што су му везане руке или обешен камен о врату.”³⁴ „Па и поред тога, што је двоструко дејство ватре снажно, она ипак не постиже оне резултате, које изгледа моментално да је кадра постићи – она (не) успева да задржи непријатеља, решена да надире пошто пото и да само сама извојује успехе првог реда, јер људи и под њеном кишом од олова, ма била ова и најсмртоноснија, ипак раде послове друге врсте и прве важности, тј., крећу се, потискују, долазећи једни са другим посред ватре и прса у прса.”³⁵

Међутим, било је и супротних ставова по овим питањима. Редак пример реалистичког и перспективног посматрања проблема представља дело вероватно руског официра који се осврће на искуство и поуке изгубљеног рата на Далеком истоку.³⁶ Текст је лишен идеалистичких заблуда о „срцу у јунака” које побеђује материјално јачег, оштро се разрачунава са неким аксиомима који су били и остали чак и после пораза недодирљиви и неупитни у руској војсци. Аутор каже да је пре увођења малодимног барута и далекометних пушака, митраљеза и далекометне артиљерије важило правило да хероји одлучују рат, али да савремени рат доноси превагу технике и материјалне премоћи. У Руско-јапанском рату било је сијасет примера појединачног и јунаштва читавих јединица, па се то није одразило на резултат. Много пута је оно што се зове јунаштво заправо било злочин, срљање и непотребна жртва: „Рат се, дакле, појављује не као борба људи, већ машина, топова, пушака и фугаса, којима ти људи управљају, и као резултат излази то неутешно убеђење, да је машина победила човека, завладала њиме, као да се хтела наругати свима вишим особинама његове душе.”³⁷ Након горког искуства, у руској армији је дошло само до формалних промена. Наиме, и даље се акценат стављао на парадну форму и егзерцир, а официри су напредовали према протекцији а не заслугама: „Ако се потпуно не од-

³⁴ Исто, 20, подвучено у тексту.

³⁵ Исто, јануар (1914), 64.

³⁶ Ј. Елц, „Психологија савременог рата” (превод са руског), *Ратник*, септембар (1910), 45-51. Слично третира проблем и М. Енвалд, „Две доктрине ратног васпитања војске”, *Ратник*, април (1911), 111-115.

³⁷ Ј. Елц, „Психологија савременог рата”, 46.

речемо пређашњег, застарелог 'система', који нас у ранијим ратовима тако скупо кошта, ако не ишчупамо из корена зло, које нагриза организам војске и смета јој да напредује, онда нас, без сваке сумње, очекују горка искуства у будућем рату – а он није далеко."³⁸

Прилози немачких аутора о војничком моралу такође су налазили своје место у *Ратнику*. Крајем 19. века и у Немачку је продирао идеја против дрила у војсци; све је чешће захтевано *свесно и вољно прихватање дисциплине*. Један прилог, због своје бруталне отворености и цинизма, нарочито завређује пажњу. Циљ расправе био је доказивање да су стари добри заплт и дресура војника пут за стварање победничке војске, а не савремено етичко васпитавање војника, па чак ни развој патриотизма.³⁹ Аутор наводи да су некада војске биле плаћеничке, а људи пристајали да у њима служе због могућности пљачке и стицања славе, а да у његово време регрут-обвезник сматра године проведене у касарни као кулук, кршење својих права, насилно прекидање нормалног живота и грађанског позива. Стога је погрешно сматрати да ће пуким апеловањем на узвишена осећања, обавезе, „морал” и дужности војник хтети да ризикује живот: „Дисциплина се пре свега нигде не јавља у свести о својој части, значају и достојанству, него у одрицању ових ствари.”⁴⁰ У *принципу је војска на бази опште војне обавезе увек лошије извезбана од професионалне војске* – тврди немачки аутор и тако се, пре више од сто година, приближава данашњим схватањима. Аутор уводи два термина као кључна за обуку војске: *страх* и *наду*. На њима се мора темељити војна дисциплина, а не на „моралу”, свести, разуму, уверавању, просвећивању... и осталим популарним фразама које могу бити одличне у цивилству, али у рату представљају мане. Такође, он сматра да војник мора да са страхопоштовањем гледа у старешину и само тако ће од њега постати добар борац који побеђује. Кад крену да фијучу зрна не вреди било какво знање и свест, ту падају идеална начела и *преживљава само издриловани аутомат*. Нико од регрутованих грађана неће да погине ни за новац нити за медаље – тврди овај неименовани немачки писац. Ни интелигенција нити душевна развијеност које су на цени у грађанском животу ништа не вреде у рату већ само штету доносе. За доброг ратника не треба имати човечна осећања и размишљања. Војска треба да има за циљ

³⁸ Исто, 51.

³⁹ Такав је нпр. текст: С. в. В.-К., „Морал војсака у миру и рату”, *Ратник*, (1897), март, 332-360; април, 529-558. /Текст је са немачког превео мајор Мил. М. Васић./ Супротно становиште износи Аноним, „Поводом нових тежња у Немачкој војсци”, *Ратник*, (1902), фебруар, 130-149; март, 270-277.

⁴⁰ С. в. В.-К., „Морал војсака у миру и рату”, нап. 1, стр. 340.

уништење природног нагона за одржањем живота који је људима урођен. Тај нагон помаже у цивилном животу да се оствари успех, изгради каријера, да се напредује... међутим у рату он је непожељан. Како се побеђује у рату? Када је неко изразито технички и бројчано надмоћнији он мора победити, а противнику који је изразито слабији не вреди никакав морал и свест о праведности борбе.⁴¹ Парадоксално, мишљење овог немачког аутора, које је било супротно ставу генерала Драгомирова који је ниподаштавао савремено оружје и бројчану преоћ – поклапало се са његовом методом беспштедног дрловоња војника како би се од њега створио робот.

Међу српским офицерима долазило је до полемике по питању како треба морално усмеравати војника током обуке и како га припремити за оно што се од њега очекује. Једни су били присталице волунтаризма, односно школе мишљења генерала Драгомирова и његових истомишљеника, а други су уважавали појаву нових брзометних пушки и митраљеа и ценили промене у начинима ратовања. Један српски офицер из свог искуства износи недостатке тадашњег система.⁴² Описујући конкретне неправилности приликом обуке, он говори да је имао свест о дубоким променама насталим унапређењем пешадијског наоружања: „Војник ће у рату и сам водити рачуна о своме животу, т.ј. стараће се у борби да не погине. Регруту треба чак и казати, да му је дужност што боље себе чувати од метака противникових. Та и ко му може бити милији него што је он себи сам?! Ко себе не воли, тај не може никог другог волети! И држава има више користи од живог војника и грађанина него од мртвог. У томе баш и лежи једна највећа погодба за јуначну борбу сваког војника, само му треба довољно објаснити значај борбе и начин како се најбоље живот може сачувати.”⁴³ Појавио се оштар одговор на ове предлоге.⁴⁴ Осим оспоравања конкретних измена које је Б. предложио у погледу обуке у кретању, трчању и уопште егзерциру, кључну тачку представљало је патриотски интонирано оспоравање

⁴¹ Исто, 529-558.

⁴² Б., „Неколико напомена о извођењу регрутске школе у пешадији”, *Ратник*, април (1901), 453-491. „Ушле су у навику разне псовке и грђе. Ово се не сме да чује из уста наставникових. Командири чета најозбиљније ово треба да сузбијају. Једном регруту невином и из добре куће, ваљда ништа у касарни није одвратније од овакве псовке; она донекле и застрашава. /.../ Колико не треба псовати за то, што је то неуљудно и непристојно, толико и за то, што ниуколико не унапређује наставу; без псовке ће се научити све што и с псовком, па можда, без ње, и пре и боље.” (Исто, 455-456.)

⁴³ Исто, 465, подвукао Н. П.

⁴⁴ Душан А. Станковић, капетан прве класе, „Поглед на чланак Неколико напомена о извођењу регрутске школе у пешадији од Б.”, *Ратник*, јануар (1902), 43-54.

тезе да војник треба да чува свој живот. Према Станковићу, треба настојати супротно – код војника угушити природни нагон за самоодржањем живота, јер само тако ће од њега постати добар борац. У овој оштрој полемици водила се борба два правца мишљења. Капетан Станковић, поткрепљујући свој став гледиштима појединих руских и немачких аутора, наводи следеће мисли генерала Пузиревског: „Узимајући са идеалне тачке гледишта, војник је у самој ствари *осуђен човек* т.ј. целокупан смисао његовог живота састоји се у томе, да мисли, осећа, ради и живи онако, како то његов позив захтева; значи: *да без колебања, одважно и другима за пример умире када то од њега захте његова Отаџбина доносећи највише користи Отаџбини.* /.../ А да би се постигли оваки, у извесном степену противу природни резултати, неопходно је потребно, да се при васпитању војске употребе *нарочита средства*, која ће бити подесна за то, да се сваком војнику што дубље и потпуније улије у душу идеја свога позива, своје осуђености (одвојености), која је тако мало слична околним обичним приликама, појмовима и осећајима, који покрећу живот оних људи, чији се идеали из најдубље основе разликују од идеала, с којима треба да живи сваки војник.”⁴⁵

У текстовима на ове теме често се наилази на необичан спој човекољубивих идеја које су запоседале умове Европљана са крутим ратоборним мислима о неизбежности, па чак и пожељности рата као моралног фактора човечанства.⁴⁶ Деветнаести век, а посебно његов крај, у свести ондашњих људи остали су урезани као изузетно доба. Fin de siècle остао је до данас симбол највишег технолошког напретка човечанства, али се у сенци тог врхунца грађанског друштва и његовог безрезервног поверења у моћ разума и природних наука, као и непрестано усавршавање човека и друштва, кувало највеће светско разбојиште. Тако један српски официр амбивалентно посматра своју епоху.⁴⁷ Сходно позитивистичко-материјалистичким уверењима свога доба и он је уверен како је појединца и друштво могуће „дотеривати и усавршавати” јер човеков дух „*потпуно зависи од физичке природе*”.⁴⁸ Кесерић преузима и развија мишљење

⁴⁵ Исто, 53-54, подвучено у тексту. Уз израз *осуђен човек* аутор је у напомени објаснио да то за њега значи *од друштва одвојен човек*.

⁴⁶ Такав је текст: Чеда Ј. Марковић, артиљеријски мајор, „Народ и војска”, *Ратник*, (1905), март-април, 537-570; мај, 745-779; јул-август, 41-80. /Чланак је био компилација настала на темељу радова француских официра: Marcel Demongeot, Citoyen et soldat; Richard, L'armée et les forces morales./ Слично пише М. Х. Б., „О значају подофицирског кора”, *Ратник*, март, (1902), 208-209.

⁴⁷ Н. Кесерић, капетан, „Хуманитет и дисциплина (по Немачком)”, *Ратник*, (1884), март, 209-220; април, 305-324.

⁴⁸ Исто, 211, подвучено у тексту.

Херберта Спенсера да је човек себично биће, егоизам му је урођен, те је највише подстакнут да делује када му је неки лични интерес угрожен. Песимистички закључује како нема узвишених осећања осим код ретких појединаца. Наука схваћена као знање, разум и логичка делатност уопште не доприносе подизању морала. Само уколико поука пробуди осећања долази до моралног самопрегора.⁴⁹ У начелу, читав народ треба васпитавати патриотски, а то за овог аутора значи у духу покоравана. Посебно омладину ваља одбити од идеалистичких илузија. По Кесерићу, то значи достићи такву свест да се свако може, без спољне принуде, покоравати државним ауторитетима јер је развио „унутрашњу принуду” о неопходности потчињавања. „Мисао и осећај својевољне и неусиљене послушности може се веома згодно крепити и снажити, ако се *свуда* и свакад *гаји* љубав према својој Краљу и својој отачбини.”⁵⁰

Закључак

У чланку је настојано да се, на основу једног броја чланака и публикација објављених до 1914. године, установи какав је био поглед на улогу морала, односно воље у савременом рату. Могло би се замерити да то није свеобухватан поглед на епоху која је претходила највећем светском разбојишту. Међутим, начин вођења Првог светског рата и огромни губици доказују да се улога одлучности и воље прецењивала у односу на материјално-техничке услове.⁵¹ У бројним текстовима и полемикама вођеним унутар српског официрског кора на страницама *Ратника* и ван њега излазило је на видело суштинско размимоилажење. С једне стране, стајали су старовремски пруски и руски утицаји који су тражили дресуру и дрил над појединцима, а са друге они који су рационалније и трезвеније оцењивали људску природу и њене захтеве. Првима су циљ и идеал били војници као послушни аутомати или пак верско-национални фанатици који без размишљања јуришају и гину (иако је Драгомиров покушао да споји неспојиво – да се гине „рационално”), а дру-

⁴⁹ Исто, 215-220.

⁵⁰ Исто, 324, подвучено у тексту.

⁵¹ Још један пример: Војвода Живојин Мишић предлагао је на седници команданата свих српских армија у Пећи, 30. новембра и 1. децембра 1915. године, да се војска не повлачи (како је наредила Врховна команда) већ да се концентрише на Косову и покуша одлучан пробој, а уколико се у томе не би успело да се затражи примирје. (Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар, I, Уједињење српских земаља*, (Београд: БИГЗ, 1996), 194-195.) Да је његово становиште, наоко витешко и храбро, победило оно би довело до предаје и сепаратног мира, јер због преваге непријатељске снаге такав „одлучан пробој” сигурно не би успео. Војводин став је био сасвим на трагу идеја о јуришању и неодступању које се схватало као бекство и кукавичлук.

гима да војник трезвено прихвати борбу и понаша се разборито, јер то представља пут до победе без непотребних жртава. Утисак је да је код српских официра преовладала прва школа мишљења. Такође, такви застарели погледи на рат, у потпуно измењеним техничким околностима, превладали су и у другим војскама, па се може закључити да су ове погрешне поставке допринеле да Први светски рат постане бруталнији но што би иначе био да му се теоретски другачије приступало.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Аноним, „Бајонетско борење у Немачкој”, *Ратник*, новембар (1889), 481-484.

Аноним, „Будущая война въ техничскимъ, политическомъ и экономическомъ отношенияхъ И.С. Бліоха”, *Ратник*, јул, (1898), 364-367.

Аноним, „Дух и облик пешадијске борбе”, *Ратник*, (1891), март, 270-285; април, 394-402.

Аноним, „Маневре с бојним метцима у Русији”, *Ратник*, септембар (1898), 105.

Аноним, „Метаморфозе рата”, *Ратник*, децембар (1895), 715-729.

Аноним, „Морално васпитање војника у Руској војсци”, *Ратник*, јул (1889), 494-506.

Аноним, „Нови командант кијевског војног округа”, *Ратник*, октобар (1889), 351-353.

Аноним, „Поводом нових тежња у Немачкој војсци”, *Ратник*, (1902), фебруар, 130-149; март, 270-277.

Аноним, „Рат, електрични телеграф и жељезница”, *Ратник*, јануар (1884), 60-61.

Аноним, „Théorie du general Dragomiroff”, *Ратник*, децембар (1889), 632.

Аноним, „Упут за вежбање ескадрона за борбу од ђенералштабног пуков. Сухомлинова по упутима ђенерала Драгомирова”, *Ратник*, (1889), мај, 262-272; јун, 414-432; јул, 536-552.

Б., „Неколико напомена о извођењу регрутске школе у пешадији”, *Ратник*, април (1901), 453-491.

В.-К., С. в. „Морал војсака у миру и рату”, *Ратник*, (1897), март, 332-360; април, 529-558.

Бдин. „У Видину за време борбе око Видина 1885.”, *Ратник*, јул (1886), 54-56.

Васић, Милош М. *Висока војничка дисциплина*, Београд: 1909.

Влаховић, Јован Л. „Међународна изложба разни проналазака у Лондону 1885 год. са стране војничке”, *Ратник*, јун (1887), 492-509.

Вукотић, Ник. М. „Погледи на морално васпитање нашег војника”, *Ратник*, март (1911), 1-11.

Вукотић, Никола М. „Размишљања о борби”, *Ратник*, септембар (1912), 1-21; јануар (1914), 59-80.

Даскаловић, Ал. К., „Нешто о моралу”, *Ратник*, август (1907), 185-203.

Д. В., „Вероватне операцијске линије у случају рата између Двојног и Тројног савеза”, *Ратник*, јул, (1897), 121-128.

Дерекаге, *Рат и војска*, Београд: 1903.

Драгомиров, М. „Војничке прибелешке”, *Ратник*, октобар (1886), 343-356.

Драгомиров, М. „Калибарско питање у Европским војскама”, *Ратник*, новембар-децембар (1892), 557-568.

Драгомиров, М. „Обука и васпитање”, *Ратник*, јул (1892), 31-69.

Драгомиров. „Савремене војне обмане”, *Ратник*, јун (1883), 578-579.

Драгомиров. „Упут за спрему трупа за борбу”, *Ратник*, (1887), септембар, 181-198; октобар, 261-272; (1888), март, 203-218, април, 225-267.

Елц, Ј. „Психологија савременог рата” (превод са руског), *Ратник*, септембар (1910), 45-51.

Енвалд, М. „Две доктрине ратног васпитања војске”, *Ратник*, април (1911), 111-115.

Живановић, Мил. *Моралне дужности војника*, Београд: 1899.

Јасњевски. *Паника у војсци. Лекарско-војна студија*, Београд: 1894.

Кесерић, Н. „Хуманитет и дисциплина (по Немачком)”, *Ратник*, (1884), март, 209-220; април, 305-324.

Магдаленић, М.М. „Дисциплина, субординација, поштовање чина”, *Ратник*, јун (1895), 673-711.

Марковић, Војислав. *Извод из предавања веронауке у подофицирској школи*, Београд: 1903.

Марковић, Чеда Ј. „Народ и војска”, *Ратник*, (1905), март-април, 537-570; мај, 745-779; јул-август, 41-80.

Мишић, Живојин. „О теоријском образовању официра”, *Ратник*, новембар-децембар (1892), 537-556.

Мишић, Живојин. *Стратегија. Вештина ратовања*, Београд: 1907.

Мостић, В.Ј. „Војни дух и дисциплина у опште и у нашој војсци”, *Ратник*, (1894), јануар, 1-39; фебруар, 145-177.

М. Х. Б., „О значају подофицирског кора”, *Ратник*, март, (1902), 208-209.

Павловић, Тодор Љ., *Друштвени развитак и војска (еволуција војне дисциплине)*, Београд: 1909.

Павловић, Тодор Љ., *Из психологије борбе*, Београд: 1914.

Павловић, Тодор Љ., *О војној дисциплини*, Београд: 1903.

Pedes (Динић Драгољуб). „О васпитању војника”, *Ратник*, март, (1907), 415-423.

Pedes (Динић Драгољуб). *Пред сутрашњим ратом*, Београд: 1906.

Станковић, Душан А. „Поглед на чланак Неколико напомена о извођењу регрутске школе у пешадији од Б.”, *Ратник*, јануар (1902), 43-54.

Литература

Барнес, Хари Елмер, *Увод у историју социологије*, I-II, Београд: БИГЗ, 1982.

Большая советская энциклопедия, 8, Москва 1972, 474.

Вајкарт, Рихард. *Од Дарвина до Хитлера. Еволуциона етика, еугеника и расизам у Немачкој*, Београд: Препород, 2021.

Војна енциклопедија, друго издање, 2, Београд: Војноисторијски институт, 1971, 531.

Глигоријевић, Бранислав. *Краљ Александар Карађорђевић, I, Уједињење српских земаља*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1996.

Енциклопедија Југославије, 7, Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1968, 26.

Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка, 3, Загреб, б.г., 780–781.

Станић, Ђорђе, Килибарда Зоран, Марчек, Јан. *Обука српске војске (1804–1918)*, Београд: Војноиздавачки завод, 2007.

Супек Руди, Херберт Спенсер и биологизам у социологији, Загреб: Матица Хрватска, 1965.

Dr. Nenad Ž. Petrović, Research Fellow
Strategic Research Institute
University of Defense, Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

THE MORAL FACTOR IN WAR ACCORDING TO THE THEORIES OF NATIONAL AND FOREIGN AUTHORS AT THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

(Summary)

This paper is an attempt to establish, on the basis of a number of articles and publications from the end of the 19th century to 1914, what was the view of the role of morality, that is, the will in modern war. The way in which the First World War was waged and huge losses prove that the role of determination and will was overestimated in relation to material and technical conditions. In numerous texts and polemics led within the Serbian officer corps on the pages of Ratnik and other sources, an essential disagreement came to light. On the one hand, there was the old-time Prussian and Russian influence

that requested training and drill of individuals, while on the other hand there were those that assessed the human nature and its demands more rationally and soberly. For the former, the goal and ideal were obedient automaton soldiers or religious-national fanatics who attacked and died without thinking, while for the latter, soldiers who would soberly accept the fight because that was the way to victory without unnecessary sacrifices. The impression is that the first school of thought prevailed among Serbian officers. Also, such outdated views on war, in completely changed technical circumstances, prevailed in other armies, as well, so the conclusion is drawn that such wrong assumptions at the start contributed to this war becoming bloodier than it would have been if it had been theoretically approached in a different way. Opinions, which emphasized the volitional-motivational factor as the decisive one for a victory, were mainly expressed in numerous articles published on the pages of Ratnik, as well as in special publications, while the technological performance of improved weapons was frequently underestimated.

KEY WORDS: will, social Darwinism, First World War, bayonet fight